

ƏFSANƏ ZEYNALOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: efsanezeynalovaa@gmail.com

SAY BƏHSİNDƏ ETİMOLOJİ TƏHLİL ÜZRƏ APARILAN İŞLƏR

Açar sözlər: etimoloji təhlil, söz, mənşə, say

Ключевые слова: этимологический анализ, слова, происхождения, число

Key words: etymological analysis, word, origin, numeral

Qrammatikanın morfologiya şöbəsinə daxil olan say əsas nitq hissəsidir və neçə?, nə qədər?, neçənci? Suallarına cavab olur. Saylar mənasına görə miqdar və sıra bildirir. Cümlədə işləndiyi zaman daha çox xəbər funksiyasında olur. Oğuz qrupuna daxil olan dillərdə sayın yaranması, etimologiyası, mənaları bir çox alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. Əsas nitq hissələri və onların bölgüsü dilçilər arasında fikir müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Peşkovski əvəzliliklə sayı köməkçi nitq hissələri sırasına daxil edirdi. Azərbaycan dilində 1920-1933-cü illərdə say əsas nitq hissəsi hesab edilmirdi. Bu zaman çərçivəsində sayı “İsmi ədəd” adlandırırdılar. Saylarda digər nitq hissələrinə görə ümumi əlamətlər vardır. Araşdırmalara görə bir çox dillərdə saylar eyni sistem üzrə sayılır. Daha çox onluq və iyirmilik say sistemlərindən istifadə olunur. Onluq sistem ondan yüzə qədər onluqların on dəfə təkrar olunması deməkdir. Məsələn;

Azərbaycan dilində- *doxsan-doqquz on, yetmiş-yeddi on və s.*

Rus dilində-*семьдесят-yeddi on və s.*

Fars dilində- *haftad-yeddi on və s.*

İber-Qafqaz dillərində isə daha çox iyirmilik say sistemi işlədilir. Bu sistem iyirmidən yüzə qədər iyirmi rəqəminin beş dəfə təkrar edilməsi ilə yaranır.

Gürcü dilində- *altmış- sammozda, yəni üç iyirmi;*

Tat dilində- *yetmiş- səbistodəh, yəni üç iyirmi bir on.*

Bir çox dillərdən fərqli olaraq Azərbaycan dilində təkliklər əvvəl onluq, sonra təklik gəlir. Məsələn; *on beş, iyirmi üç və s.*

Türk dillərində sayların yaranması, mənşəyi, morfoloci və sintaktik xüsusiyyətləri, sakramentallığı, eləcə də say sistemi, sayların təkamülü kimi məsələlər geniş və sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Bu sahə ilə bağlı V.A.Qordlevski, S.Y.Malov, B.Çobanzadə, A.Əlizadə, R.Xəlilov, F.Jəlilov, M.Qıpçaq və başqa alimlərin tədqiqatları xüsusi olaraq qiymətləndirilir. Yeri gəlmişkən, prof. M.Qıpçaq kəmiyyət anlayışının türk təfəkküründə formalaşma mərhələlərini, xüsusən də türk say sistemi və onun transformasiya səbəblərini ilk dəfə olaraq tarixi-lingvistik müstəvidə tədqiq etmişdir [5, s.248].

Cümlədə təyin olmasına görə sayla sifəti bəzən eyniləşdirirlər. Sayla sifəti eyni xətdə birləşdirənlər aşağıdakıları səbəb kimi göstərirdilər.

1. *Hər ikisi isimdən əvvəl işlənir;*

2. *Hər ikisi təyin olur.*

Belə çıxır ki, sifətlə sayı eyni hesab edənlər onlar arasında oxşarlığın olması fikrinə söykənmişlər. Amma bu iki nitq hissəsi cümlədə sintaktik vəzifəsi təyin olmasına görə bənzərdir. Onları eyniləşdirmək doğru deyil. Onlar mənasına görə sifətlərə uyğun gəlmir. Sayların əsas xüsusiyyətləri bunlardır.

a) *Saylar isimlərin yanında işlənir və onlara aid olur;*

b) *Sualları- neçə?, nə qədər?, neçənci?;*

c) *Yanında işləndiyi isimdən kənarında işləndiyi zaman substantivləşə bilir;*

d) *Əksəriyyəti mənşəcə öz dilimizə məxsusdur.*

Mənşəyinə görə saylardan danışarkən qeyd etməliyik ki, sıfır, həştad, milyon, milyard, trilyon sayları milli mənşəli hesab olunmur. Gündəlik həyatımızda istifadə etdiyimiz miqdar sayları isə ərəb rəqəmləridir. *-inci*⁴ şəkilçiləri ilə yaranan sıra sayları bununla yanaşı, rum rəqəmləri ilə də yazılır.

Say bəhsi üzrə aparılan etimoloji cəhətlərdən danışarkən qeyd edək ki, bu problem mövcud proqram və dərsliklərdə geniş şəkildə öz əksini tapmamışdır. Yalnız 5-ci sinif Azərbaycan dili dərsliyində səhifə 68-69-da etimologiya üzrə bir neçə cümlədən ibarət məlumat verilmişdir. Burada da saylara və onların etimologiyasına aid heç bir cümlə yoxdur.

Sıfır sayının etimologiyasından: Qədim Babilistan yazılarında sıfır sayının olmasına aid bir sıra fikirlər mövcuddur. Babillər sıfır rəqəmini ox işarəsi ilə- göstərirdilər. Ancaq bu rəqəmin bir rəqəm kimi işlənməsi hindistanda baş verib. Çünki babillər sıfırı “heç nə” kimi qəbul edirdilər. Hindistanlılar bu işarəni “şunya” adlandırırdılar. Hindistanlılar sıfırın yazılışının dairəvi olmasını onunla açıqlayırlar ki, o bir növ həyatın dövr etməsini özündə əks etdirir. Əslində hazırda rəqəmləri Ərəbistanda yaranıb deyə konkret şəkildə sabitləşdirmək olmaz. Çünki bu rəqəmlər ilk Hindistanda yaranıb, bunu danmaq olmaz. Dilçilikdə də bu sayları ərəb-hind say sistemi adlandırmaq daha münasib olardı.

Həştad sayının etimologiyasından: Bu say dilimizdə həm də səksən şəklində işlənir. Bəzi dilçilər, xüsusən, orta məktəb qrammatikalarında bu saylar bir-biri ilə sinonim kimi işlənir. Amma Akademik qrammatikada bunlar sinonim yox, dubletlər hesab olunur. Hazırda mövcud olan orfoqrafiya lüğətində bu sayların hər ikisinə rastlamış olarıq. Hazırda səksən sayı ölkənin fars dili təsirinə düşməyən hissələrində işlənir. Fars dili təsirinə düşən bölgələrdə isə həştad şəklində işlənməkdədir. Hazırda hər ikisi işlənsə də, ədəbi dil üçün münasib olan səksəndir.

Milyon, milyard, trilyon saylarının etimologiyası: Milyardı nəzərə almasaq, -ilyon digər sayların hamısının əvvəlinə əlavə etməklə yaranır- *milyon, trilyon, sentilyon və s.*

Say bəhsində sözlərin etimoloji təhlili ilə yanaşı, şəkilçilərin də mənşəyini araşdırmaq lazımdır. Müəyyən olunmuş bir dildə olan bütün şəkilçilərin ayrı-ayrılıqda mənşəyini araşdırmaq dilçilik üçün çətin prosesdir. Buna görə də müasir dildə işlənən şəkilçiləri qruplaşdırmaq daha münasib hesab olunur [1, s.230].

Milyon, bilyon, trilyon kimi bir sıra saylarla artıq bir çox sahədə qarşılaşırlar. Zamanla bu saylar inflyasiyanın nəticəsi olaraq işlənməyə başladı.

Sayları indiyədək daha çox belə təsnif etmişlər:

1. Miqdar sayları;
2. Sıra sayları;
3. Kəsr sayları;
4. Qeyri-müəyyən miqdar sayları [4, s.84].

Əzizxan Tanrıverdi sayları mənə qruplarına bölərkən bölgü saylarını da əlavə etmişdir.

Müəyyən miqdar sayları. Türk mənşəli müəyyən miqdar saylarından danışarkən bunu “Orxon-Yenisey” abidələrinə və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına əsaslanmaq lazımdır. Bu abidələrin dilində biz alınma olan milyon, milyard, həştad saylarına rast gəlmərik. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində beş sayı “biş” şəklində, altı, atılmış sayları olduğu kimi işlənmişdir. Bu abidələrin dilində bəzi saylar var ki, hazırda dilimizdə dəyişikliyə uğramış şəkildə işlənir.

yeki/ iki

yegirmi/iyirmi

beş/biş

binq/min və s.

Səksən sayı abidələrin dilində səkkiz on, səksün şəklində işlənilib. Türk mənşəli saylarla bağlı maraqlı faktlardan biri də abidələrdə işlənən “tümən” sözü ilə bağlıdır. Bəzi dilçilər bu sözü “on” kimi, bəziləri isə “pul vahidi” mənasında izah etmişdir. Miqdar saylarından olan otuz və qırx sayının mənşəyi haqqında bir sıra etimoloji fikirlər var. Otuz sayı iki komponentə bölünür: ot-uz. Qırx sayını isə “qəvir qurvan” yəni, iki iyirmi sözü ilə bağlayırlar. Bu bölgünü Bəkir Çobanzadə “Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl” kitabında qeyd edib.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları. Bu saylar adından da göründüyü kimi qeyri-müəyyənlik bildirir. Milli mənşəli olan az, çox, xeyli, onlarla, yüzlərlə sayları həm müasir dilimizdə, həm də tarixi abidələrin dilində işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Milyonlarla, milyonlarca sayları isə etimoloji cəhətdən

alınmadır. Qeyri-müəyyən miqdar sayları təkrarlarla, iki sayın bir-birinə yanaşması ilə, çox sözünün iki dəfə təkrarlanması ilə yaranır.

Bölgü sayları, kəsr sayları, sıra sayları etimologiyasını da miqdar saylarından yarandığına görə onların etimologiyası ilə əlaqələndirirlər.

Rum sayları. Bu saylar Romada çox qədimdə yaranmış və müasir dövrə gəlib çatana kimi müəyyən qədər dəyişikliyə uğramışdır. Bu rəqəmlərin yazılışında saylar hərflərlə işarələnib. Rum rəqəmlərinin əsas sayı yeddidir. Bu sayların etimologiyasından danışanda ilk olaraq romalılar bu sayları əldəki barmaqlara görə müəyyən etmişlər. Yəni I sayı baş barmağın, V sayı bütöv bir əlin, X sayı sağ və sol əllərin bir-birinin üstündə dayanması ilə və s. şəkildə yaranmışdır. Bu rəqəmlərin arasında sıfır yoxdur. Yazılışı rahat etmək üçün altı rəqəmi *IIIIII* şəklində deyil, *VI* şəklində verilir. Bunu da yəni, beş üstəgəl bir məntiqi ilə izah edirlər. Bu sayların tədrisində etimologiyasında danışanda müəllimlər unutmamalıdır ki, bu sayların orfoqrafiyasında *-ci⁴* şəkilçiləri yazılır.

Say bölməsi VI sinifdə tədris olunmağa başlayır. Dərslərdə bu bəhsdə sayla bağlı qrammatik qaydalar bütünlüklə izah olunmuşdur. Amma burada sayların etimologiyasına, sayın morfoloji təhlilində etimoloji işlərin aparılmasına aid heç bir nümunə yoxdur. Buna görə də bunların şagirdə aşılması üçün ən böyük məsuliyyət müəllimin üzərinə düşür [2, s.109].

Müəllim miqdar saylarını keçəndə onların tarixən yazılışındakı fonetik dəyişmələri, rum saylarını izah edəndə onların necə yarandığını, hər bir işarənin nəyi izah etdiyini şagirdlərə özü izah etməlidir. Bunları izah edərkən çalışıb əyanilikdən-elektron lövhədən, əyani yazılardan istifadə etməlidir. Dərslərdə verilən qrammatik tapşırıqlar sayların düzgün yazılışına, sayların məna növlərinə, mətnlərlə bağlı tapşırıqlardır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1978, 279 s.
2. Azərbaycan dili-6-cı sinif metodik vəsait. Bakı, 2017, 176 s.
3. A. Məmmədov. Azərbaycan dili dərslərində etimoloji təhlil. Bakı, Mütərcim, 2014, 87 s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Bakı, 1973.
5. Tanrıverdiyev Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 2010, 538 s.

A.Zeynalova

**Analysis numeral etymological work carried out on bet
Summary**

The number of divisions, which include grammar morphology and how many ?, how ?, Which part of the speech? Answer the questions below. Numbers mean and range of the amount reported. Function more news when a sentence is processed. Oguz languages, the number of group formation, etymology, meanings investigated by many scientists. The basic parts of speech and diversity of opinion has caused division among linguists. The number of parts of speech in Peskovski əvəzliliklə was included in the list. In the years of 1920-1933 the number of the Azerbaijani language was not considered part of the speech. In this case, the number of frames "in his name" was called. There are signs of numbers in other parts of speech. According to research in multiple languages on the same system as the numbers are counted. Twenty more decimal and numerical systems are used.

A.Зейналова

**Анализ сказать этимологический работа осуществляется по
ставке
Резюме**

Число делений, которые включают в себя грамматику Морфология и сколько? Как?, Какая часть речи? Ответьте на приведенные ниже вопросы. Числа означают и диапазон количества сообщается. Функция больше новостей, когда предложение обрабатывается. Огуз языки, число формирования групп, этимология, значение исследованного многими ученых. Основные части речи и разнообразия мнений вызвали разделение среди лингвистов. Количество частей речи в Peskovski əvəzliliklə был включен в список. В годы 1920-1933 число азербайджанского языка не рассматривается как часть речи. В этом случае количество кадров «в его имени» называется. Есть признаки чисел в других частях речи. По данным исследования на нескольких языках на одной и той же системе, как номера подсчитываются. используются еще двадцать десятичных и числовые систем.

Rəyçi: Kamil Bəşirov

Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent